

БИТВА ЗА КАВКАЗ (25 ЛИПНЯ 1942 Р. – 9 ЖОВТНЯ 1943 Р.): ПРОВАЛ НІМЕЦЬКОГО БЛІЦКРИГУ

Обуховський Ігор,

студент IV-го року навчання
історичного факультету
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова

Науковий керівник: **Жолоб Михайло,**
кандидат історичних наук, доцент,
кафедра всесвітньої історії та археології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова

Перший рік війни проти Радянського Союзу був досить вдалим для Третього Рейху, однак бліцкриг було вперше зірвано під Москвою. За планами німецького командування 1942 рік мав стати вирішальним у війні. Головною метою на цей раз стали кавказькі нафтогазоносні родовища, багаті сільськогосподарські райони Дону і Кубані. План нової операції, що на початку отримав назву «Блау», викладався у директиві верховного головнокомандування вермахту № 41 від 5 квітня 1942 р. Швидким просуванням групи армій «Південь», що мала бути поділена на дві частини, ставилася ціль захопити Сталінград – великий транспортний та промисловий центр СРСР. Це відкривало свободу дій на Кавказі, тому подальші військові дії були пов'язані з розгромом радянських армій на півдні країни.

Історіографія питання досить розлога, оскільки включає в себе історичні праці різних років, мемуари, нариси військових кореспондентів, художні твори. Колектив радянських істориків та дослідників створив велику працю про Німецько-радянську війну, в якій міститься інформація про всі її битви, доповнені справжніми штабними мапами та витягами з джерел [1]. Видається вагомим книгою, яку написав М. Непомнящий, що містить цікаві факти історії, пов'язані з Другою світовою війною [3]. Автор досліджує таємниці та невідомі аспекти цього буремного періоду. Важливою працею радянського періоду, що присвячена Сталінградській битві, є монографія дослідника А. М. Самсонова з однойменною назвою [4]. Мемуари Г. В. Гудеріана, батька німецьких танкових військ, одного із засновників тактики бліцкригу, становлять особливу цінність. Хоча проблема битви за Кавказ у його спогадах не розкрита повністю з огляду на відсторонення воєначальника від командування А. Гітлером, він все одно аналізує початок літньої кампанії 1942 року, вказує на помилки [2]. Ф. Гальдер був очільником німецького генерального штабу з 1938 р. по

1942 р. Його щоденник вважається багатим джерелом військової інформації високого рівня з точки зору командування Третього Рейху [5]. Семюел Мітчем і Джин Мюллер – професори, обидва викладали в Державному університеті Гендерсона (США), створили працю про захоплююче життя різних німецьких офіцерів, командувачів [6]. Подана інформація більше фокусується на особистостях, кар'єрному зростанні та стосунках із нацистським режимом, ніж на бойових діях. Г. Дерр, який з червня 1942 р. до січня 1943 р. був очільником штабу 52-го армійського корпусу вермахту, а потім очолював штаб зв'язку при 4-й румунській армії, відомий книгою «Похід на Сталінград», що присвячена опису бойових дій на південному крилі радянсько-німецького фронту в період з кінця червня 1942 р. по лютий 1943 р. [7].

25 липня 1942 р. німецькі війська, після провалу наступальних дій з боку РСЧА в районі Харкова, захопили Ростов-на-Дону, тим самим шлях до Кавказу, на південь Радянського Союзу, був відкритим. Під загрозою опинилися нафтові родовища в Майкопі, Грозному і, зрештою, в Баку. За два дні до цього А. Гітлер видав директиву № 45 про початок такої операції на Кавказі, що отримала назву «Едельвейс». Фельдмаршал В. Ліст був призначений командувачем групи армій «А». У його підпорядкуванні знаходилися німецькі 1-а танкова армія генерала Е. фон Клейста, 4-а танкова армія генерал-полковника Г. Гота, 17-а армія генерал-полковника Р. Руоффа, румунська 3-я армія генерала П. Думітреску та 4-й німецький люфтвафле фельдмаршала В. фон Ріхтгофена. У цій групі налічувалося 167 тис. солдатів та офіцерів, 1130 танків, 4540 гармат і мінометів, до 1 тис. бойових літаків. Противник мав кількісну перевагу над військами Південного фронту: у людях – у 1,5 рази, в артилерії – у 2, у танках більш ніж у 9, у літаках – майже у 8 разів [1, с. 160]. Хоча радянську статистику треба сприймати критично, все ж можна наголосити на певній перевазі німецьких військ. 28 липня, коли гітлерівці почали наступ у цьому регіоні, Й. Сталін сформував новий Північно-Кавказький фронт, який очолив маршал С. Будьонний. Останній був одним з головних винуватців Уманського та Київського оточень Червоної армії 1941 р. Вочевидь він отримав ще один шанс.

У цей час перед командирами, політорганами і парторганізаціями постали завдання передусім довести до свідомості радянських воїнів всю небезпеку створеного фронту становища та домогтися ясного розуміння ними своєї відповідальності. Всю роботу політоргани підпорядкували доведенню до бійців вказівки ЦК Комуністичної партії, вимогу Ставки Верховного Головнокомандування «Ні кроку назад!» (від 28 липня 1942 р.). Значна кількість агітаторів та пропагандистів, перебуваючи у підрозділах, здійснювала роботу з роз'яснення політичного, економічного та стратегічного значення Кавказу, зазначалося, що від їхньої завзятості в

бою, знання своєї справи та військової дисципліни залежить «доля усієї Вітчизни». Подальший розвиток подій показав, що здійснені згідно з цим наказом заходи, не зупинили відступ Червоної армії, проте дозволили подолати їх панічний характер. «Самовільна відлучка, сон на посту, втрата зброї чи спорядження, не кажучи вже про самостріли, – це і є порушення наказу № 227, а звідси трибунал і, можливо, штрафбат або штрафрота» [2, с. 194]. Фактично, боєць мав два варіанти: відступити та отримати кулю від власних загороджувальних загонів, або зупинити супротивника, маючи хоча би якийсь шанс витримати натиск ворога, та вижити.

Першим неприємним моментом в Битві за Кавказ став підрив греблі Веселовського водосховища з боку СРСР, що ускладнив наступ для німців. Попри це, вони почали головний наступ західніше річки Манич, яка розлилася в ціле море. І хоча більша частина групи армій «А» рушила через Ростов-на-Дону, оминувши пастку, це дало час Червоній армії відійти вглиб та зайняти більш вигідні позиції. Німці мали серйозну перевагу над радянськими військами. С. Будьонний за погодженням зі Ставкою Верховного Головнокомандування прийняв рішення відвести армії на Кавказі вглиб регіону, організувати оборону в горах.

4 серпня Ставрополь (тоді Ворошиловськ) був захоплений 3-ю танковою дивізією, а Кубань була форсована з півдня. 9 серпня Майкоп перейшов до рук 13-ї танкової дивізії, а ліворуч було взято підступи до осетинської та грузинської військових доріг. В цей же день почався наступ на Краснодар, який до 11 серпня був захоплений 9-ю, 73-ю та 198-ю стрілецькими дивізіями, а 14 серпня 5-й німецький армійський корпус форсував Кубань на широкому фронті. Успіхи вермахту тривали і вже 17 серпня гітлерівці захопили Клухорський перевал й атакували південний напрям. Пізніше було взято гору Ельбрус, 23 серпня на вершині майорів військовий прапор Третього Рейху. Новоросійськ, найбільша база радянського Чорноморського флоту, що залишилася на той час після падіння Криму, був узятий 73-ою і 125-ою стрілецькими дивізіями 28 серпня. Ще 25 серпня 3-я танкова дивізія німців змогла захопити Моздок, а до 30 серпня був створений південний плацдарм через річку Терек. Проте на цьому значні успіхи групи армій «А» закінчилися. Нестача палива уповільнила темпи подальшого просування танкової армії Е. фон Клейста на південний схід через Кавказькі гори. Після форсування переправи через річку Терек поблизу Моздока на початку вересня німецькі дивізії було остаточно зупинено. 9 вересня А. Гітлер звільнив фельдмаршала В. Ліста, якого звинуватив у невиконанні оперативних вказівок. Управління угрупованням на Кавказі фюрер взяв на себе. Виснажені війська вермахту не могли наступати на широкому фронті. Про перекидання резервів у групу армій «А» з-під Сталінграда не могло бути й мови. 6-а армія Ф. Паулюса, що застрягла на березі Волги, сама потребувала підкріплення. Як зазначає гітлерівський генерал Г. Дерр: «З середини серпня стало ясно, що

операції на півдні Росії йшли не за наміченим планом; армія замість «переможного маршу» насилу просувалася вперед. У такому положенні прийнято кидати в бій резерви або змінювати план операції» [7, с. 53].

На початку битви за Кавказ радянське командування вважало, що гори самі по собі є нездоланим оборонним рубежем, а основні перевали мають охоронятися невеликими групами. Як показала подальша практика, вони помилилися. Захист був організований виключно на самих перевалах, без виносу окремих позицій вперед, зокрема було відсутнє артилерійське прикриття. Після перших невдач почалися зміни в системі бойових порядків: крім першого ешелону, почали створювати другі, зокрема з використанням резервів, а на найважливіших напрямках з'явилися артилерійські групи підтримки піхоти. Створювалися окремі захисні рубежі на передньому краї та в глибині. Організуючи оборону, Червона армія почала використовувати переваги авіації. Тут знайшли широке застосування легкомоторні літаки. Маневруючи в горах, маючи невелику швидкість, вони нападали на противника зненацька, використовуючи особливості гірської місцевості. Ще одним винаходом стали так звані «вогняні вали», які наповнювалися нафтою, а коли ворог опинявся близько їх підпалювали, створюючи тим самим непрохідну перешкоду. «Ефективну допомогу сухопутним військам надали кораблі Чорноморського флоту, його берегова артилерія та авіація, морська піхота. Кораблі доставляли бійцям поповнення, бойову техніку, боєприпаси, пальне, продовольство» [1, с. 162]. Важливим чинником слугував і ленд-ліз. Оскільки забезпечувати угруповання військ на Кавказі ставало дедалі важче, у нагоді ставали західні зразки озброєння: танки «Stuart» (США) та «Vaneltine» (Велика Британія), вантажівки «Studebaker US6» (США), літаки А-20 (США). І хоча вищезазначені танки програвали за характеристиками радянським Т-34, вони були набагато краще ніж Т-26 та БТ-7. Літак А-20 мав значно більше переваг та активно використовувався, виграючи конкуренцію у аналогів, доступних Червоній армії.

На протязі усього жовтня 1942 р. гірські єгері та стрілецькі дивізії німців намагалися пробитися до Чорного моря і захопити Туапсе. Початковий успіх, пов'язаний з оточенням окремих радянських частин, не зміг бути перетворений на велику перемогу, оскільки далі пробитися через оборонні рубежі Червоної армії поблизу міста гітлерівці не змогли. Вирішальна битва кампанії за Ельхотівські ворота почалася 26 жовтня 1942 р. Сам населений пункт німці змогли захопити, проте здійснення прориву через вузьку ущелину, яку щедро замінували червоні, залишалося важким завданням. Ще 25 жовтня Е. фон Клейст вирішив провести наступ у районі Нальчика, де оборону Червоної армії було послаблено підготовкою контрудару під Ельхотово. Швидкими ударами їм вдалося подолати укріплення. Прагнучи вийти до Владикавказу (Орджонікідзе),

вони підійшли до чергового рубежу оборони на південь від Ельхотовських воріт біля Гізелі, проте саме там було зосереджено велике угруповання радянських військ. Німецькі армії, що розтягнули свої бойові порядки, були зупинені, а передові частини навіть потрапили в оточення, з якого змогли пробитися, залишивши значну частину техніки. Бої на цьому напрямі тривали до 12 листопада. Ознаки повної катастрофи вермахту на Кавказі вже почали набувати реальних обрисів. 22 листопада 1942 р. А. Гітлер призначив на посаду командувача групою армій «А» досвідченого генерала Е. фон Клейста. Перегрупувати сили та провести новий наступ німці вже не могли. Вранці 23 листопада війська 4-го танкового корпусу Південно-Західного фронту та 4-го механізованого корпусу Сталінградського фронту зустрілися в районі хутора Советський, замкнувши кільце оточення сталінградського угруповання вермахту у межиріччі Волги та Дону. Гітлерівські військові частини на Кавказі опинилися у безвихідній ситуації та, побоюючись ударів у фланг і тил, маючи перспективу повторити долю 6-ї армії Паулюса, почали загальний відступ на північний захід, таким чином німецький бліцкриг на Кавказі був провалений. І хоча бойові дії на Кубані ще тривали, а гітлерівці планували утримувати Таманський півострів дуже довго, битва була програна. 3 вересня 1943 р. Гітлер наказав вивести залишки військ з Кубані та спрямувати їх на оборону Криму. Евакуація тривала до 9 жовтня.

Висновки. Таким чином, провал вермахту у захопленні Кавказу був пов'язаний з вкрай важкими умовами ведення боїв у гірській місцевості, зятим опором Червоної армії, яка поступово вдосконалювала тактику ведення бойових дій та використовувала переваги ленд-лізу, проте головною причиною стало оточення 6-ї армії Ф. Паулюса, оскільки це відкрило можливість радянським військам вдарити у фланг і тил німецьких частин на Кавказі. Гітлерівські частини трималися на Тамані до 9 жовтня 1943 р., проте зрештою були евакуйовані до Криму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история / Тельпуховский Б. С. и др. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Воениздат, 1984. 560 с.
2. Гудериан Г. Воспоминания солдата. Смоленск: Русич, 1999. 654 с.
3. Непомнящий Н. Н. 100 великих тайн Второй мировой. М.: Вече, 2006. 480 с.
4. Самсонов А. М. Сталинградская битва. М.: Академия наук СССР, 1989. 630 с.
5. Halder F. The Halder War Diary 1939–1942. Greenhill, 1988. 716 p.
6. Mueller G., Mitcham S. Hitler's Commanders: Officers of the Wehrmacht, the Luftwaffe, the Kriegsmarine, and the Waffen-SS. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2012. 380 p.
7. Doerr H. Der Feldzug nach Stalingrad, 1942-1943. Friedberg, Podzun-Pallas, 1954. 160 s.